

کارگاه مرقع سازی

فرزانه جعفری

استاد مجید فداییان، مدرس کارگاه

رقعه‌ها به گونه‌ای به هم متصل می‌گردند که رقعۀ نخست و قطعه پایانی به طبله‌های جلد می‌چسبند، طوری که در هنگام گشودن، همه رقعها در یک راستا و در صف منظم دیده می‌شوند. هنگامی که این رقعها در نور دیده شوند همانند کتابی به نظر می‌رسند که به صورت آکاردئونی قابل باز و بسته شدن است.

در مواردی نادر مرقع به کاغذ یا هر چیز دیگری نیز اطلاق می‌شود که با خط رقاع بر

مرقع چیست؟

مرقع به مجموعه‌ای متصل به هم از قطعات مختلف هنری، شامل انواع آثار خوشنویسی و نقاشی گفته می‌شود. در نسخه‌پردازی، مرقع مجموعه‌ای از آثار یا البومی است از قطعات مختلف شامل آثار گوناگون خوشنویسان، نقاشان، تصویرگران، و مذهبیان که به شکل رقع رقع یا پاره پاره به یکدیگر پیوسته و شیرازه‌بندی می‌شود و به صورت کتاب یا بیاض تجلید شده درمی‌آید. در این ساختار،

آن نوشته باشند.

اهمیت مرقع‌سازی

مرقعات برای اهل فن از نظر تاریخی و فرهنگی ارزش فراوان دارند. زیرا با تجزیه و تحلیل آن‌ها می‌توان درباره خاستگاه، سیر تحول آثار، مکتب‌ها و شیوه‌ها، شناخت هنرمندان و روحیات آن‌ها، و نیز ویژگی‌های اجتماعی و سیاسی و اقلیمی، اطلاعات مفیدی به دست آورد.

نکاتی در مرقع‌سازی

یکی از نکاتی که در مورد مرقع سن پترزبورگ وجود دارد این است که آنچه به‌عنوان قطعه‌سازی و حاشیه‌سازی در دوره معاصر مرسوم است و بسیاری از هنرمندان و هنرجویان به‌صورت ناخواسته و ناآگاه به این شیوه کار می‌کنند، تأثیرپذیری از حاشیه‌سازی‌های عثمانی در روزگار فعلی است. در گذشته ایران از مرکزی فرهنگی برخوردار بوده است، به‌طوری که فرهنگ خود را به اقصا نقاط جهان از جمله هند، عثمانی، حوزه خلیج فارس، چین، مصر و شمال آفریقا اشاعه داده است. برای مثال، اگر شما به خاور دور یا شمال آفریقا یا ترکیه سفر کنید ردپای فرهنگی ایران را در آنجاها می‌بینید. در ترکیه بسیاری از اماکن مهم دیده می‌شود که سر در آن‌ها با کتیبه‌ای به خط نستعلیق زینت یافته است و این نشان‌دهنده آن است که نستعلیق در آن عصرها خط مهمی بوده است، علاوه بر این، فارسی حرف زدن و شعر فارسی گفتن در دربار این کشورها نیز ارزش خاصی داشته است. بزرگان این کشورها به زبان فارسی بسیار اهمیت می‌دادند. اما این وضعیت به تدریج تغییر کرده از جمله در نگارگری‌ها، گل‌ها و نقش و نگارها شمایی درشت پیدا می‌کنند و از ظرافت خارج می‌شوند و اکنون این حرکت به علت سهولتش در حال همه‌گیر شدن است. حل کاری‌هایی که در دوره‌های صفویه، زندیه و قاجاریه در ایران ساخته شده نهایت دقت و ظرافت را دارد که ریز بودن، هماهنگی و هارمونی از ویژگی‌های آن‌هاست. امروزه به خاطر عجله در کار و سودآوری بیشتر و ارزان‌تر درآمدن کار این تغییرات در حال شیوع پیدا کردن است؛ به همین دلیل رجعت به گذشته خودمان برای ما بسیار ضروری است و مهم است الگوهایمان را طوری انتخاب کنیم که

مرقع، هنری ایرانی

مرقع‌سازی هنری ایرانی است که نخست در ایران و بعدها در آسیای صغیر و شبه‌قاره هند رواج یافت. از نیمه دوم قرن نهم هجری، قطعه‌نویسی در میان خوشنویسان متداول شد. بدین صورت که آنان آیات قرآن و احادیث و گزیده‌های اشعار را بر روی قطعه‌هایی مستقل تحریر می‌کردند. در همین اوان نقاشان هم آثارشان را به شکل

مجزا و خارج از محدوده کتاب بر روی رقع‌ها و قطعه‌های کاغذ ترسیم می‌کردند؛ در نتیجه، مرقع‌سازی و وصالی این اوراق پراکنده در ایران رواج یافت. بدین ترتیب وصالان و صحافان از گردآوری آثار مختلف هنری و به هم پیوستن آن‌ها، کتابی نفیس فراهم می‌آوردند و آن را در میان دقتین قرار می‌دادند.

هنرمندان در ساختن مرقع و آرایه‌های آن از هنرهای گوناگونی بهره می‌گرفتند، به‌گونه‌ای از یک‌سو نمونه‌هایی نفیس از هنرهای جلدسازی، وصالی، قطاعی، حاشیه‌سازی، متن و حاشیه در این ساختارها یافت می‌شود و از سوی دیگر آثاری همچون خوشنویسی، نقاشی، تذهیب، و تشعیرسازی در آن‌ها جلوه‌گری می‌کند.

زیباترین گونه‌های ایرانی اسلامی در «مرقع گلشن» انجام شده است. تسمه‌ها، حاشیه‌سازی‌ها و ... همه‌چیز بهترین است و با نظم و دقت بسیار خاص کشیده شده است. به‌قدری ریزه‌کاری در این مرقع هست که تا به حال کسی نتوانسته مشابهش را خلق کند. در بیشتر کتابخانه‌های بزرگان تهیه مرقع انجام می‌شد. آنان گذشته از تولید کتاب‌های ارزنده به فراهم آوردن مرقع‌های رنگین هم می‌پرداختند و کتابخانه‌های آنان اغلب نگارخانه و نگارستان نیز بوده است.

ویژگی‌های گذشته را داشته باشند. در همین راستا مرقع سن پترزبورگ الگوی کاملی برای قطعه‌سازان می‌تواند باشد. اگر نمونه‌هایی از این کارها را مشاهده کنیم متوجه ظرافت هر کدام از شکل‌ها خواهیم شد؛ چه ما هر کدام به‌تنهایی تابلوی نقاشی منحصر به فردی است، زیرا به جزئیات هر طرح بسیار توجه شده است. از نکاتی که باید در حاشیه‌های قطعات به آن‌ها دقت شود نوع جدول کشی‌ها، تعداد آن‌ها، نوع تسمه‌ها و رنگ‌آمیزی‌هاست. توجه به قطعات قدما و تجزیه و تحلیل جزء به جزء آن‌ها گامی به سمت پیشرفت و بازگشت به شکوه فرهنگ و هنر ایرانی اسلامی است.

و اما از دیگر موارد دخیل در مرقع‌سازی، نقش جدول کشی‌هاست که بسیار اساسی است؛ زیرا هم از فضای کار می‌کاهد و هم جلوه ویژه‌ای به اثر می‌دهد. در حاشیه کارها تکنیک و رنگ‌های مختلفی مورد استفاده قرار می‌گیرد که ساده‌ترین آن رنگ‌آمیزی است. مرحله بعدی زرافشان و ابر و باد است. در قطعه‌سازی ایرانی از صنعت ابر و باد در حاشیه‌ها، آن‌هم به میزان کم، استفاده می‌کردند، ولی درست برعکس آن در عثمانی از این صنعت بسیار استفاده می‌شد. صنعت عکس و حل کاری جز مهم‌ترین و اولین قدم‌های کار است که در کتاب‌ها و مرقع‌ها خیلی مرسوم بوده است. مثلاً کتابی با حدود ۶۰۰ صفحه با این تکنیک حاشیه‌پردازی می‌شد. در دوره تیموری به‌خصوص این شیوه بسیار مرسوم بود. نمونه‌هایی از این کارها در موزه‌های پاریس موجود است. در این صنعت با ابزاری مانند شابلون، روی قطعات طرح‌هایی را پیاده می‌کردند و سپس قلم‌گیری را انجام می‌دادند. کلیشه‌هایی که برای عمل عکس استفاده می‌شوند از جنس فولاد، برنج و یا چوب بود. حالت تراش قاشقی کلیشه‌ها در گذشته موجب برجسته‌سازی کار می‌شد ولی امروزه با دستگاه لیزر و CMC می‌توان این کلیشه‌ها را ساخت.

کاشی، تذهیب و ... دیده می‌شود. متأسفانه امروزه این خصلت خوب در حال از دست رفتن است و بدسلیقگی در انتخاب رنگ‌ها جای آن را گرفته است. به‌طور مثال در رنگ‌های حاشیه‌ای در دوره قاجار رنگ‌های فسفری هم دیده می‌شوند اما این رنگ‌ها به قدری قشنگ کنار هم چیده شده‌اند که از جیغ زدن رنگ می‌کاهد. از رنگ‌های جلوه بخش به کار، رنگ لاجورد است. منشأ خالص‌ترین و بهترین نوع رنگ لاجورد در دنیا منطقه‌ای است به نام بدخشان، در شمال افغانستان. تا دوره تیموری این ارزش دینی رنگ معادل طلا و شاید گران‌قیمت‌تر از آن بوده، اما در دوره صفویه رنگ لاجورد مقداری رنگ‌پریده‌تر و به سبز نزدیک شد. زیرا آن را از معدنی در کاشان استخراج می‌کردند. در دوره قاجار دوباره لاجورد تیره در مکتب شیراز دیده می‌شود. لاجورد به دلیل عمل‌آوری دشواری که دارد از قیمت بالایی برخوردار است.

در رنگ‌آمیزی کاغذ باید دقت شود از رنگ‌هایی که بعد از مدتی کم‌رنگ می‌شوند استفاده نشود، بلکه از رنگ‌های ماندگار استفاده شود. همچنین نباید از رنگ‌هایی استفاده شود که میزان اسید موجود در کاغذ را بالا می‌برند. مثلاً چای و قهوه میزان اسید

این را باید بدانیم که محور اصلی تمام این هنرها از جمله تذهیب و نگارگری و عکس و حاشیه‌سازی و ... هنر خوشنویسی است و بقیه هنرها در جهتی است که تأثیر پیام و زیبایی خط را دو چندان کند. یک نوع از خودگذشتگی در هنرمندان نگارگر باید وجود داشته باشد تا

متأسفانه امروزه این خصلت خوب (ترکیب دلنشین رنگ‌ها) در حال از دست رفتن است و بدسلیقگی در انتخاب رنگ‌ها جای آن را گرفته است.

می‌شود همان ۱۰ × ۷۰ و بر مبنای کاغذسازی ایرانی اسلامی است. یعنی ایرانی‌ها از ۷۰۰ سال پیش به این ابعاد و اندازه‌ها رسیده بوده‌اند.

تکنیک‌های کار عملی چسباندن

به کاغذهایی که استقامت کافی برای محکم شدن ندارند، می‌توان قبل از چسب کاری صابون‌های قدیمی زد. از جمله چسب‌های مناسب برای قطعه‌سازی به نشاسته، سریش، چسب ماتیک و چسب دو طرفه است. امروزه در دست نبودن مواد خالص برای کار از جمله مشکلات اساسی برای قطعه‌سازی است.

برای مثال سریشم حیوانی خرگوش و ماهی بر خلاف سریشم گاو مرغوب‌اند. همچنین در دانش مرمت کاری باید از موادی استفاده شود که برگشت‌پذیر هستند. برای مثالی نوعی چسب اسپری برای قطعه‌سازی کارهای بزرگ وارد بازار شده که بازافت‌پذیر است. چسب دیگری که امروزه در مرمت هم به کار برده می‌شود CMC است. چسب صحافی نیز از چسب‌های مناسب برای مرقع است و نیاز به رقیق شدن دارد.

چسب سریش تنها مشکلی که دارد آفت‌زا بودن آن است که محل رشد باکتری و میکروبه‌های دیگر است. به چسب‌هایی نظیر آن باید گندزدا اضافه شود تا موجب آفت‌زدایی شود.

چسب ماتیک همان نشاسته خالص است که اگر مارک مرغوبش مورد استفاده قرار گیرد برای کار مناسب است.

کتیرا نیز از بهترین چسب‌ها است. اما باید به شکل درستی ساخته شود. هنگام اضافه کردن آن به آب باید دقت شود آرام‌آرام این کار انجام شود. برعکس نشاسته که اگر سریع هم در آب سرد ریخته شود حل خواهد شد. نشاسته بعد از حل شدن در آب سرد باید روی درجه حرارت بسیار پایین قرار گیرد تا از رنگ شیرینی به عقیقی خاکستری تغییر رنگ دهد. سپس حرارت را در حالتی که نشاسته رقیق‌تر است متوقف می‌کنیم تا امکان استفاده از آن به‌عنوان چسب وجود داشته باشد.

کاغذهای بافت‌دار برای کار قطعه‌سازی و مرقع مناسب‌ترین‌اند، چراکه به دلیل وجود

موجود در کاغذ را خیلی بالا می‌برند و آن را شکننده و خشک می‌کنند. اما پرمنگنات یکی از ماده‌های مناسب برای رنگ‌آمیزی است، چرا که خاصیت گندزدایی نیز دارد. حنا و تنباکو نیز از گذشته برای رنگ‌آمیزی به کار می‌رفتند.

مورد دیگری که با مشاهده آثار به آن پی خواهیم برد آن است که به دلیل نگاه ایرانی اسلامی، که همیشه عروج در آن دیده می‌شود، انتهای خطوط همه به سمت بالا هستند. در قطعه‌سازی هم به همین جهت همیشه پیشانی کار را با توجه به اندازه خود قطعه بیشتر از کناره‌ها و پایین خط می‌گرفتند. در حقیقت این نوع نگاه صفحه‌آرایی است که در اکثر کتاب‌ها دیده می‌شود.

قطعه‌ای که مربعی شکل باشد از نظر شکلی به اصطلاح یکنواخت است و از نگرش ایرانی اسلامی دارای نقص محسوب می‌شود، لذا زیبایی‌شناسی مبتنی بر دوری از مربع ترجیح دارد. به همین خاطر پیشانی کار را بیشتر می‌گیرند. بعد از گذاشتن پیشانی در آن قسمت تذهیب و هنرهای دیگر قابلیت اضافه شدن دارند. رابطه، بین حاشیه‌ها و متن در قطعه باید عددی شود که مبتنی بر زیبایی‌شناسی است.

نکته دیگری که می‌تواند قابل توجه باشد آن است که اندازه کاغذهایی که اکنون ساخته

به دلیل نگاه ایرانی اسلامی، که همیشه عروج در آن دیده می‌شود، انتهای خطوط همه به سمت بالا هستند

استاد مجید فداییان - مدرس
کارگاه مرقع‌سازی
موزه ملک
(با تشکر از آقای دکتر شاکری
مدیر آموزش)

برگشت‌پذیر نیست. چسب دو طرفه به این منظور مناسب است و کار را راحت‌تر می‌کند. بعد از مرحله چسباندن و پرس ممکن است مشکلی برای قطعه پیش‌آمده باشد، از جمله تاب‌دار شدن قطعه، که در این صورت راه حل اول آن است که به گرم مقوایی که بر روی قطعه زده شده به زیر آن نیز چسبانده شود تا نیروها از دو جهت یکدیگر را خنثی کنند و تاب برداشتن کاغذ حل شود. راه دوم آن است که کاغذ را کمی نم‌دار کنیم و از پشت روی آن وزنه قرار دهیم تا صاف شود. این راه برای زمانی است که تاب کاغذ اندک باشد.

سایر نکات

چروک‌هایی که روی مرقع و یا قطعه دیده می‌شود به خاطر اختلاف چگالی کاغذ متن با کاغذ حاشیه است. پس بهتر است گرم این دو کاغذ تا حد امکان به هم نزدیک باشد. قطعه‌سازی نیازمند دو فاکتور سلیقه و تکنیک است.

در کارهای قطعه‌سازی خیلی کارساز است که از ابزارهایی که امروزه در دست داریم استفاده کنیم؛ چرا که هم موجب سهولت انجام کار می‌شود و هم در خیلی از موارد به کار کیفیت بیشتری می‌بخشد. دلیل پاک شدن مهرهای خانوادگی از روی برخی از مرقعات قدیمی آن است که در آن زمان‌ها هزینه‌های گزافی برای مرقع‌ها می‌شد. بنابراین گاهی خانواده‌های اشرافی، به خصوص در اواخر قاجار، وقتی دچار بی‌پولی می‌شدند نسخه‌ها را می‌فروختند. به همین دلیل مهرهای خانوادگی‌شان را پاک می‌کردند.

با مشاهده مرقعات قدیمی می‌توان نتیجه گرفت که هم ممکن است تسمه وجود داشته باشد و هم نداشته باشد.

بافت در آن‌ها چسب به‌خوبی در کاغذ نفوذ می‌کند و بعد از آن کاغذها با هم می‌شوند. برعکس، کاغذ گلاسه نامناسب‌ترین مورد برای کار است، زیرا نه چسب را به خود جذب می‌کند و نه با کاغذ دیگر به خوبی می‌شود.

از دیگر معایب گلاسه آن است که رنگ‌پذیر نیست. در انتخاب مقوا نیز توجه شود که مقواهای پشت نخودی، برعکس پشت‌توسی، برای کارهای قطعه‌سازی بسیار مناسب‌اند. از چسب‌هایی که اسیدپتته کاغذ را بالا می‌برند و به‌مرور آن را می‌خورند نباید استفاده شود. برای چسباندن کاغذهای بزرگ با چسب ماتیکی سرعت و دقت زیادی نیاز است، اما کاغذ کوچک را به راحتی با این چسب‌ها می‌توان متصل کرد. چسب باید به‌صورت کاملاً یکنواخت در همه قسمت‌های کاغذ پخش شود. نباید غلظت چسب در نقاط مختلف متفاوت باشد زیرا موجب عدم صافی قطعه می‌شود. چسب همیشه باید به کاغذهای با گرماژ پایین‌تر زده شود. در غیر این صورت کاغذ در نهایت چروکیده خواهد شد. وقتی به کاغذی که سبک‌تر است چسب زده شود از حرکت‌های اضافه آن در جای نادرست کاسته خواهد شد و به‌صورت کاملاً فیکس در جای صحیحش قرار خواهد گرفت.

بعد از آنکه چسب کاری انجام شد، باید مقوا را زیر پرس قرار دهیم؛ اما نکته مهمی در اینجا وجود دارد و آن این است که در حین عمل پرس باید هرچند وقت یک‌بار به کاغذ زمان دهیم تا رطوبت همراه با آن از زیرش خارج شود. اگر پرس ما خیلی باشد راهی برای خروج هوا از آن میان پیدا نخواهد شد. بنابراین هر از گاهی باید پرس را از روی قطعه برداریم.

در صورتی که در قطعه بعد از چسباندن و پرس حباب به وجود آمد از یک تیغه بسیار نازک برای خالی کردن هوای زیر کاغذ در آن قسمت استفاده می‌کنند. سپس بعد از چسب کاری دوباره از سمباده مخصوص استفاده می‌کنند تا کار یکدست شود. این قسمت‌ها را معمولاً زیر تذهیب قرار می‌دهند تا مشخص نشود.

باید همیشه دقت لازم به کار گرفته شود تا هوا زیر کار نیاید، چون در بیشتر موارد

